

УДК 130.2:2

DOI: 10.24919/2522-4700.34.120330

Валентина БОДАК

orcid.org/0000-0003-0208-5282

ЕТНОКУЛЬТУРНІ ОРІЄНТИРИ ФІЛОСОФСЬКОГО ОСМИСЛЕННЯ РЕЛІГІЇ

У статті здійснено філософське осмислення релігії в експлікації орієнтирів етнічної культури, виявлені світоглядно-ментальні, етнокультурні орієнтири українців (національні інтереси, мова, художня культура, кордоцентризм, обрядовість, культ сім'ї, культ Жінки-Матері тощо); здійснено осмислення релігії як форми суспільної свідомості у розкритті збігів та розбіжностей зі знаковою системою інформаційно-семіотичного поля етнічної культури.

Ключові слова: *етнос, релігія, етнічна культура, світогляд, ментальність.*

Валентина БОДАК

ЭТНОКУЛЬТУРНЫЕ ОРИЕНТИРЫ ФИЛОСОФСКОГО ОСМЫСЛЕНИЯ РЕЛИГИИ

В статье осуществлено философское осмысление религии в экспликации ориентиров этнической культуры, выявлены мировоззренчески-ментальные, этнокультурные ориентиры украинцев (национальные интересы, язык, художественная культура, кордоцентризм, обрядность, культ семьи, культ Женщины-Матери и т.п.); осуществлено осмысление религии как формы общественного сознания в раскрытии совпадений и различий со знаковой системой информационно-семиотического поля этнической культуры.

Ключевые слова: *этнос, религия, этническая культура, мировоззрение, ментальность.*

Постановка досліджуваної проблеми окреслює у визначенні теми три сфери духовної спадщини людини та спільноти – культуру, філософію, релігію, кожна з яких є не абстрактно-людською, уніфікованою, а завжди мала й має національну, індивідуально-етнічну форму та зміст, і лише у цьому варіанті може зробити вклад у скарбницю світової культури. Взаємозв'язок філософії, культури та релігії у межах нашої статті постає: як предмет дослідження – релігія, його метода – філософія, а саме філософське осмислення, та засоби – етнічна культура, етнокультурологія. Дискурсивне поєднання цих сфер людського духу, творчої енергії, безперервних намагань людиною в часі і просторі свого існування досягнути природу власного буття і всього сущого робить тему нашої статті надзвичайно актуальною сьогодні. У цивілізаційний період світових потрясінь, братовбивчих воєн, катаклізмів, техногенних катастроф, екзистенційної межовості переходу у фазу інформаційного суспільного розвитку, коли ще не до кінця реалізували себе цінності традиційної культури, а індустріальної, споживацької так і не утвердилися, етнокультурна, а відтак і релігійна ідентичність дає людині відчуття причетності, захищеності, стабільності та опіки. У тривожні, кризові періоди людина потребує вивіренних часом і досвідом орієнтирів, які дає їй етнос – спільнота, споріднена за ознакою походження (етногенез), території виникнення чи/та проживання, мови, господарсько-культурного типу діяльності (землеробство чи скотарство), способу і типу сприйняття світу і себе в ньому (етнічна ментальність, національний характер), система вірувань, уявлень, знань, звичаїв, обрядів тощо (культура), а також релігія. Складність теперішньої ситуації полягає, зокрема, в тому, що виникли чинники, які негативно позначаються на традиційній релігійності українців. Це – наступ масової культури, зумовленої науково-технічним прогресом, упевненість людини у своїй величч як творця і розпорядника життєвої удачі, відставання духовної практики Церкви від потреб молодих поколінь, архаїчність її форм, втрата українцями селянськості як національної ознаки, порушення їхніх інтимних зв'язків з природою, зміни, викликані урбанізацією, системи і характеру родинних стосунків, впливів механізмів громадської думки тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема взаємозв'язку етносу та його релігійної культури є міжгалузевою, до її розв'язання зверталися релігієзнавці, філософи, культурологи, етнологи в Україні та за її межами в минулому і сьогоденні. Зокрема, Н. Григорійв визначив риси української національної вдачі; А. Колодний розглядає розвиток релігії в Україні як історію етносу і релігійної духовності українського народу; М. Костомаров, І. Левицький – одні з перших визначили у порівнянні етнопсихологічні, світоглядні особливості українського і російського народів; Л. Филипович визначає зв'язок між етносом, культурою та релігією; Д. Чижевський встановив культурно-історичні обставини розвитку української філософії та інші. Однак, незважаючи на розробки проблеми релігії як носія культури етносу в минулому і сьогоденні, суперечності сучасного цивілізаційного розвитку етнічної культури обумовили актуальність проблеми та вибір теми пропонованої статті.

Метою статті є філософське осмислення релігії в експлікації орієнтирів етнічної культури. У межах визначеної мети необхідно розв'язати такі **завдання**: 1) виявити й обґрунтувати світоглядно-ментальні, етнокультурні орієнтири українців (національні інтереси, мова, художня культура, кордоцентризм, обрядовість тощо); 2) здійснити осмислення релігії як форми суспільної свідомості у розкритті збігів та розбіжностей зі знаковою системою інформаційно-семіотичного поля етнічної культури.

Релігія – це форма, в якій виражається самосвідомість нації (у межах статті поняття «нація» використовуємо як тотожне поняттю «етнос» – прим. В.Б.), її раціонально-ірраціональний, емоційний потенціал, з одного боку, і її історична доля – з іншого. Релігія і нація – це не феномени культури, а результати самоорганізації свідомості, взаємодії духовних факторів з історичними умовами життя, а також з природними особливостями місцевості.

Вплив релігії на національну духовність є надто складним і суперечливим. Унікальність національних культур залежить значною мірою від особливостей бачення і витлумачення ними світу, створення його національних образів. На нашу думку, людину, культуру, етнос неправомірно зводити тільки до раціональних витоків. З їх допомогою ми тільки намагаємося осмислити

такий феномен, як релігія і культура, специфіку національного характеру, національної душі, що й породили цю культуру і релігію.

Етнос і релігія – це фактори, що визначають культуру. Етнос, релігія й культура у своєму поєднанні зумовлюють усі інші похідні, які можна назвати феноменами культури (мистецтво, літературу, ідеологію тощо). Етнос як певна структура, система з власним потенціалом розвитку – це не культурний, тим більше не суспільний феномен. Тут ми маємо справу з явищем онтологічного порядку. Релігійні ж уявлення – це спосіб сприйняття, відображення світу, ступінь ірраціональності, раціональності й емоційності нації, а явища культури, в тому числі й релігійні, виявляють здатність нації до формалізації власного духовного потенціалу. Ті самі риси релігійності можуть бути притаманні різним етносам, але поряд з цим присутні розбіжності, обумовлені національною ментальністю, духовною особливістю та історичною долею нації. Специфічна комбінація цих факторів додає як культурі, так і релігійності нації неповторних рис, а суб'єктам культури – усвідомлення національної приналежності.

Історична доля українства складна й неоднозначна. Саме релігія в колоніальні періоди, у боротьбі за незалежність своєї батьківщини згуртувала націю і, будучи духовною основою культури українства, виражала не тільки ідеали добра, справедливості, гармонії, але й національні інтереси, виступаючи як своєрідний об'єднувальний фактор національної самосвідомості. Історична доля народу в поєднанні з його національним характером, душею визначає те, як будуть сприйняті ті чи ті ідеї, та чи та картина світу.

У формуванні релігійного світосприйняття важливу роль відіграють геопсихічні фактори. Межове розташування України між Сходом і Заходом, Північчю й Півднем, між християнством і мусульманством, католицизмом і православ'ям зумовило складність релігійних процесів на її землях. На них позначилася тяжка історична доля нашого народу, особливість господарювання, духовності, етнопсихології, сусідства. А. Колодний слушно зазначає: «Історіософська рефлексія релігійного процесу в Україні дає підстави виокремити такі його риси: синкретизація на буденному рівні і негативізація щодо інших релігій – на теологічному; секуляризація релігії і її суспільне й господарське офункціональ-

нення; поліконфесіоналізація релігійного життя при толерантному ставленні до різних виявів релігійної духовності; практицизм й утилітарність, що виводить релігію в контекст сімейного побуту; буденність і простота релігійного вияву при певній байдужості до широких богословських узагальнень; феміністичність не лише релігієвиявів, а й характеру інституалізації релігійного життя» [2, с. 321].

Варто враховувати, що релігія зіграла важливу роль у процесах етноінтеграції та етноідентифікації, оскільки нерозривно пов'язана з культурою й долею українства, а також з державою, державною ідеологією та політикою в єдиний комплекс, що становить собою цілісний живий організм.

Своєрідною живою історією народу є також етнічна мораль. Щоправда, вона, на відміну від етнічної мови, концентрує не весь досвід етносу, а лише суто соціальний його аспект. Це сукупність традиційно закріплених духовних цінностей, норм, правил, вимог, історично вироблених певним етносом і призначених регулювати вчинки, дії та діяльність як окремих етнофорів, так і їхніх груп. Етнічна мораль зумовлена конкретними природно-кліматичними обставинами, характером провідних різновидів виробничої діяльності етносу, перебігом головних подій на історичному шляху, панівною релігією тощо. Через етнічну мораль існує в культурі загальнонародська мораль, водночас етнічна мораль тісно пов'язана з етнічною самосвідомістю.

У свідомості українців християнство поєднувалося з різними повір'ями, коріння яких сягали дохристиянських, язичницьких уявлень, що утвердило для означення цього явища поняття «феномен двовір'я» (І. Огієнко). По суті, до сьогодні в наших віруваннях збереглися культ предків, віра у домовиків, лісовиків і водяників. І хоч усталені за часів язичництва обряди вже не виконують свого магічного призначення і здебільшого мають розважально-ігрові функції, але без них релігійність була б неповною, незначущою.

Українці завжди були землеробською нацією. Постійний зв'язок із землею, природою, який називають українським пантеїзмом, наклав на духовну культуру відбиток психологічної «селянськості». Як відзначають А. Колодний та Л. Филипович, «культ Землі, землеробської Праці є основою світобачення українського

селянина. Землю він називає ненею. В українському фольклорі вона стоїть іноді навіть над Богом і святими». Так, у колядці «Святі орачі» оповідається, як «святий Миколай за плугом ходить, святий Михайло волоньки гонить, за ними Господь Бог ріллю всіває, а Син Божий її зволочас, Божа Мати їм їстоньки носить» [3, с. 8]. Пов'язати Бога і святих із землеробською працею міг у своїй уяві лише українець, згідно з філософією землі і праці якого вважається великим гріхом відчуження від земних справ, землеробства.

Релігійність українців характеризує своєрідний пантеїзм, що спричинюється їхньою великою прив'язаністю до землі й виражається в обоженні її через розмежування покровительських функцій над нею між різними святими, а також у гіпертрофованому уособленні природи загалом та окремих її явищ і процесів, вшануванні певних місцевостей, дерев, птахів, рослин, тварин та ін.

В українській міфології головною ознакою зображення богів, як це відзначає М. Костомаров, була відповідність їхніх образів природі й патріархально-хліборобському побуту; фантазія народу не переступала за межі ненатуральних форм. У традиційній релігійності українців Бог є багатопроявною, незбагненною Найвищою Силою (Найвищим Єством). Українці уявляють Бога в «іпостасях» Абсолютного Духу; Духу, який розчинений у природі; в антропоморфічному вигляді і як Найвищу правду (істину). У колядках Бога переважно називають Господарем, бо Він є «старшим від місяця та зорі». Це свідчить про те, що Господь виступає в народній уяві як предвічне явище. Він вважається творцем і держателем всього світу і перебуває у стані постійного творення. Водночас він є трансцендентним та іманентним щодо світу. З одного боку, як казав М. Костомаров, «творець відкривається у своєму витворі; серце людини любить в явленні світу фізичного всеприсутній дух», а з іншого – всі елементи природи мають свою душу [4, с. 60].

У праці «Світогляд українського народу» І. Левицький писав: «Всі образи для своєї релігії давні українці мусили брати з природи ... Найдавніші українські міфи були в геоморфній і певно в зооморфній формі. В українській міфології ми бачимо давні форми побуту пастушого й патріархально-хліборобського» [5, с. 80]. Священними барвами для українського народу є синій (небо) і жовтий (лан золотавого збіжжя). Своєрідними симво-

лами України стали Тополі і Лелека, Калина і Ластівка... Вшанування вогню і води є основними елементами улюбленого українцями літнього свята Івана Купала. Також українцєві притаманне обережне ставлення до демонічного світу. Останній у його уяві не є рівним за своїми силами з Богом та святими і вважається теологічно зумовленим явищем діяння малих духів, нечистих сил у тих сферах життя, де нібито слабкий вплив Бога, святих, самих людей.

Розкриваючи особливості життєвої вдачі хлібороба-українця, Н. Григоріів пише: «Хліборобство, зв'язане з природою й усіма несподіванками погоди, виробляє пасивність і покірливість, побожність і надії на сторонні сили, обережність і розміркованість, відданість і упертість, працьовитість і господарність, замилювання поезією і миролюбність» [1, с. 48]. У поетичній творчості українців присутні дії, які утверджують силу й велич людини-трудівника, діяльність якого є самодостатньою, і твори, в яких йдеться про залежність життя людини від якихось трансцендентних сил (при цьому не завжди християнських божеств чи святих).

Релігійну вдачу українців характеризує також культ сім'ї та сімейність. Незважаючи на всі прагнення Церкви перенести обрядові вияви релігійності українців у храмову споруду та на церковне подвір'я, їй так і не вдалося цього зробити. Святкова обрядовість нашого народу всім своїм сценарієм орієнтована на оселю, сім'ю.

Українську релігійність можна визнати ще і як богородичну. Відзначимо, що дотепер культ Богородиці є більш впливовим у релігійному житті народу, ніж культ Христа-Боголюдини. Богородиця сприймається як Матір і Покровителька всього народу. Серед українців дуже поширений культ Св. Покрови, який відображає уявлення про Божу Матір як заступницю людського роду. Відомо, що в запорізького козацтва Покрова Божої Матері була найголовнішою святиною. Доказом великої пошани Богородиці є наділення її рисами Богині Сонця і легенда про народження її з квітки. У фольклорі Божа Матір виступає зразком для земних матерів, зображується як заступниця нещасних і рятівниця грішних.

Історія українців – це не тільки історія хліборобів, а й козацький літопис. Українське лицарство теж було цілком віддане Богові. Козаки головною справою для себе вважали «Богові молитися, Спасителю хреститись». Віра для них була святою річчю. Ідея віри в Бога у їх свідомості поєднувалася з ідеями любові до

Батьківщини та ідеєю війни, яка становила для них головну відповідальність перед сім'єю та спільнотою.

Характерною рисою українського народу був демократизм, який пронизував увесь устрій життя українського народу, ставши суттєвою ознакою його менталітету, втілював у собі, з одного боку, засади гуманізму, а з іншого – волелюбності та рівноправ'я. Саме тому релігійність українців завжди зорієнтована на утвердження соціальної рівності та справедливості. Вона піддатлива також до поезії культу, схильна до поетично-урочистого релігійного настрою. Певно тому побожність українців не обмежується церковною обрядовістю, лише відвідинами храмових споруд, де проповіддю ідеї гріховності й відплати формуються негативні емоції, а сповнена прагнення прилучитися до певних релігійних обрядових дійств на природі чи в колі сім'ї. Саме цим пояснюється й те, що в багатьох обрядах та співах, пов'язаних з деякими християнськими святами, відсутні будь-які маркери релігійного культу. У них народ виражає свої самостійні помисли й потреби. Більше того, в деяких колядках навіть звучать атеїстичні ідеї, іронічно йдеться про Бога, який десь «загулявши», часто забуває нашу землю, не посилає їй дощу, не звертає уваги на прохання до нього [3, с. 15].

Характерна риса релігійності українців – обрядодійство, у здійсненні якого була втілена ідея самобутності, самодостатності та самореалізації. Саме закріплена обрядами спільність звичаїв була тією ланкою, яка зберегла єдність українства за умов його штучного поділу державними кордонами, а то й значного віддалення українців від свого автохтонного осередку, в діаспорному варіанті суспільного буття.

Релігійність українців на цій підставі можна визначити як внутрішню, кордоцентричну. Бог для народу – внутрішній закон, згідно з яким він живе, найвища Правда, приходу якої він очікує. П. Юркевич звертав увагу на те, що «основа релігійної свідомості людського роду лежить у серці людини. Релігія не є чимось стороннім для людської духовної природи, вона утворена на природньому ґрунті» [Цит. за: 6, с. 149]. Кордоцентрична релігійність є простою й не потребує створення затеоретизованих богословських систем. Вона виявляється передусім у чуттєво-релігійному ставленні до життя, у релігійному забарвленні пошу-

ків життєвої Правди. Спираючи національну духовність на свою національну культуру, «українець сприймав дух християнства, а не його букву чи форму, – підкреслює А. Колодний. – Тому християнську духовність українців характеризує не ортодоксальність, а динамізм. Українець не лише активно осмислював і відносно вільно інтерпретував явища й події суспільного життя, наповнюючи в такий спосіб свою духовність конкретним історичним змістом, а й переносив це вільнодумство на осмислення релігійних концептів, функціональності релігії» [2, с. 321].

Однією з найважливіших цінностей духовного життя кожного етносу є його мова. Власне кажучи, мову можна вважати живою історією народу. Етнічна мова – явище неповторне. Вона містить у собі духовно-інтелектуальні та культурні надбання етносу за багато століть його існування, є скарбницею унікальних знань про форми самовияву культурних якостей. Мова має величезне значення для всієї духовної культури народу, в тому числі для релігійної, тому зникнення будь-якої етнічної мови – величезна втрата для людства.

Висновки. Етнос має свою конкретну історичну долю, що є долею кожного з його суб'єктів. Зростаючи разом з етносом, і, витворюючи при цьому етноспецифічні форми, його релігія впливає на етногенетичні та етнокультурні процеси, інтегрує спільноту завдяки єдиному віровченню, єдиному культу, єдиним моральним законам, єдиним культурним формам, традиції, єдиній історичній долі. Як наслідок взаємодії релігійного та етнічного, формується етнорелігійність, яка відрізняє один народ від іншого.

Релігійне почуття, трансцендентне та ірраціональне за своєю суттю, не залежить від етнічного фактора. Але коли це ірраціональне почуття знаходить форму, трансформується в релігійну картину світу, релігійну культуру, то, безсумнівно, воно набуває рис як ознаки етносу, його культури і традицій. Закріпившись в етнічній культурі через її артефакти, продовжує впливати на розвиток тих самих національних, специфічних рис душі, що ці форми зумовили. Тому релігія, будучи формалізацією ірраціонального аспекту людської психіки і знаходячи форму в існуючій культурі, створюючи власні артефакти культури, закріплює етнічну самобутність народу, впливаючи тим самим на традиції народу, виконує культуротрансляційну і культурозберігаючу функції.

Перспективою подальших досліджень є виявлення релігійних компонентів в інформаційно-семіотичному поліетнічної культури.

Література

1. Григоріїв Н. Українська національна вдача / Н. Григоріїв. – Вінніпег, Монітоба : Українська видавнича спілка, 1941. – 61 с.
2. Колодний А.М. Закономірності релігійного процесу в Україні : монографія / А. Колодний. – К. : Академ. релігієзнавство, 2013. – 387 с.
3. Колодний А. Релігія в контексті духовного відродження України / А. Колодний, Л. Филипович // Українське релігієзнавство. – 1996. – № 2. – С. 4–14.
4. Костомаров М.І. Слов'янська міфологія / М. Костомаров ; упоряд., приміт. І.П. Бетко, А.М. Полотай ; вступна ст. М.Т. Яценка. – К. : Либідь, 1994. – 384 с.
5. Левицький І. Світогляд українського народу. Ескіз української міфології / І. Левицький. – К. : Обереги, 1992. – 82 с.
6. Чижевський Дм. Нариси з історії філософії на Україні / Дм. Чижевський. – К. : Вид-во Орій при УКСП Кобза, 1992. – 230 с.

References

1. Hryhoriiv, N. (1941). *Ukrainska natsionalna vdacha [Ukrainian national luck]*. Vinnipeg, Monitoba: Ukrainska vydavnycha spilka [in Ukrainian].
2. Kolodnyi, A.M. (2013). *Zakonomirnosti relihiinoho protsesu v Ukraini [The regularities of the religious process in Ukraine]*. Kyiv: Akademichne relihiieznavstvo [in Ukrainian].
3. Kolodnyi, A., & Fylypovych, L. (1996). Relihiia v konteksti dukhovnoho vidrodzhennia Ukrainy [Religion in the context of the spiritual revival of Ukraine]. *Ukrainske relihiieznavstvo – Ukrainian Religious Studies*, 2, 4–14 [in Ukrainian].
4. Kostomarov, M.I. (1994). *Slavianska mifolohiia [Slavic mythology]*. I.P. Betko, A.M. Polotai, M.T. Yatsenko (Eds.). Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
5. Levytskyi, I. (1992). *Svitohliad ukrainskoho narodu. Eskiz ukrainskoi mifolohii [Worldview of the Ukrainian people. Sketch of Ukrainian mythology]*. Kyiv: Oberehy [in Ukrainian].
6. Chyzhevskiy, Dm. (1992). *Narysy z istorii filosofii na Ukraini [Essays on the history of philosophy in Ukraine]*. Kyiv: Vydavnytstvo Orii pry UKSP Kobza [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 03.09.17.